

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01>
УДК 929:94(395)-057.341Тигран2

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

«ЦАРСЬКІ РОКИ» ТИГРАНА II ВЕЛИКОГО

Статтю присвячено політиці царів з династії Арташесидів у сфері літочислення. В історіографії немає одностайної думки щодо поширення у Великій Вірменії елліністичних або власних ер літочислення. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що у II ст. до н. е., попри численні контакти з елліністичними державами, у Великій Вірменії не використовували еру Селевкідів або іншу азійську еру. Тигран II був, імовірно, єдиним царем династії Арташесидів, який проводив цілеспрямовану політику у сфері хронології. Аналіз монет вірменського царя показав, що в період розквіту Вірменської імперії Тигран II не бачив необхідності створення особливої ери літочислення. На монетах царя взагалі не вказували дати, за винятком монет дамаського карбування, датованих за ерою Селевкідів. Цифри з'являються тільки на монетах так званого імперського типу (з написом «цар царів»), які було викарбувано, вірогідно, в Арташаті. Попри те, що значна кількість сучасних учених продовжує відмовлятися визнавати цифри на монетах роками правління вірменського царя, можна впевнено стверджувати, що цифри від 33 до 39 позначають

Як цитувати: Литовченко, С. «Царські роки» Тиграна II Великого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 10–35.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01>

How to cite: Litovchenko, S. The 'Regnal Years' of Tigranes II the Great. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 65, 2024, pp. 10–35. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01> (In Ukrainian)

© Литовченко С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

саме «царські роки» Тиграна II. Усі інші пояснення цих позначок на монетах, а саме: «ера Сідона» або «невідома вірменська ера» не мають фактичного підтвердження. Цілком вірогідно, що після поразки від Помпея у 66 р. до н. е. Тигран II почав вказувати на срібних монетах арташатського карбування роки свого правління. Це було спричинено тим, що правителю Великої Вірменії необхідно було продемонструвати підданам міцність і тривалість свого правління, авторитет якого похитнувся після капітуляції 66 р. до н. е. Проте ці роки не вказують на заснування нової ери літочислення, тому що на монетах наступника Тиграна II Артавазда II вказано менші роки, аніж ті, які вказував сам Тигран II.

Ключові слова: **Велика Вірменія, ера Селевкідів, Антіохія, Тигран II, Помпей, Рим, римські провінції.**

Специфіка політичного розвитку елліністичних держав змушувала багатьох монархів активно використовувати весь арсенал пропагандистських засобів. Не останнє місце в легітимізації влади елліністичного правителя посідало й заснування династичної ери. Те, що азійські царі усвідомлювали важливість проведення продуманої політики у сфері літочислення, підтверджує виникнення також ери Аршакідів, яка застосовувалася в межах Парфянського царства нарівні з набагато поширенішою селевкідською ерою та ерами деяких малоазійських держав (Leschhorn 1993, 417).

Створення незалежного царства Велика Вірменія на початку II ст. до н. е. не означало, що вірменські правителі, звільнившись від влади Селевкідів, втратили зв'язки з сусідніми елліністичними державами. Навіть більше, в епоху правління династії Арташесидів (II–I ст. до н. е.) Велика Вірменія поступово все активніше втягувалася в міжнародні відносини між елліністичними державами в малоазійському регіоні. Залишаючись, мабуть, переважно традиційною азійською монархією (Garsoïan 1987, 82; Mahé 1996, 1306–1307), Велика Вірменія у II–I ст. до н. е. зазнавала значного впливу сусідніх елліністичних держав, особливо в період формування Вірменської імперії Тиграна II Великого. Очевидно, що багаторічні контакти Великої Вірменії як із Селевкідською державою, так і з азійськими державами, еллінізація яких відбувалася в різних умовах і набувала різних форм

(Каппадокія, Понт, Парфянське царство), не могли не залишити сліду в історії давньовірменської держави. Про це свідчать і активна участь вірменських правителів у міжнародних відносинах у малоазійському регіоні, і знахідки грецьких написів II ст. до н. е. в Армавірі (Trever 1953, 119)¹, і заснування Селевкідами міст на території Південної Вірменії (Chaumont 1993, 431–441). Логічно припустити, що вірменські монархи, які адаптували до місцевих реалій численні елементи елліністичної культури, могли сприйняти і політику елліністичних монархій у сфері літочислення. Попри те, що на сьогоднішній день справді доведеним можна визнати існування лише «великої вірменської ери», яка бере початок у VI ст. н. е. (Badalyan 1963, 68–72; Muradyan 1976, 52) і не стосується епохи еллінізму, дані джерел дозволяють уточнити особливості розвитку літочислення у Великій Вірменії під час правління Арташесидів.

На прямий вплив традицій еллінізму на систему літочислення Великої Вірменії вказує згадка в написі № 5 з Армавіра дванадцяти місяців селевкідського календаря (Trever 1953, 137). На жаль, стислість тексту не дає можливості впевнено говорити про його практичне застосування². Сучасний стан джерел не дозволяє погодитися з твердженням, що у Вірменії вже у II ст. до н. е. було прийнято селевкідське літочислення (Boltunova 1942, 50; Boltunova 1963, 159)³.

¹ Коментатори написів припускають і більш раннє датування деяких з них (III ст. до н. е.), див.: (Manandyan 1946; Boltunova 1963, 159; Sargsyan 1960, 46; Sargsyan 1976, 52; Mahé 1996, 1296–1299).

² Припущення А. І. Болтунової про згадку в написі понтійського царя Фарнака (Boltunova 1942, 49) і гіпотеза Я. А. Манандяна про зв'язок тексту з благословенням царю Ерванду (Manandyan 1946, 50–51) дозволяють говорити, найімовірніше, про доволі екстраординарне використання у Вірменії селевкідського календаря. Трагування напису К. В. Тревер як тексту, призначеного для пророцтв, могло би бути підтвердженням частішого застосування елліністичного календаря у Вірменії, але сама дослідниця дуже обережно ставилася до свого припущення (Trever 1953, 140).

³ Схоже припущення висловив і Г. Х. Саркісян (Sargsyan 1960, 46).

Нам, на жаль, невідомі випадки згадування ери Селевкідів у Великій Вірменії аж до 70-х рр. I ст. до н. е.⁴

Не викликає сумнівів наявність самостійного вірменського календаря, який, попри очевидні самотутні риси (Badalyan 1963, 65–67), мав схожість з календарями інших народів (Gray 1907, 343; Bickerman 1983, 789; Gippert 1987, 63–7), причому не лише з давньоіранським календарем ахеменідської доби, але й із календарними системами Хорезма та Согдіани (Blois 1996, 46). Однак і тут відсутність достатньої кількості джерел, які б дозволяли чітко визначити специфіку хронології давньовірменської держави, не дає можливості абсолютно впевнено говорити про використання в давній Вірменії усталеної системи літочислення, основаної на статичній точці відліку. Традиція відносить початок вірменського літочислення до легендарної перемоги прабатька вірмен Хайка над царем Белом (Mos. Chor., I, 11), що спричинило припущення про існування давньовірменської ери, яка починалася приблизно 2 492 до н. е. (Badalyan 1963, 63). Однак у нас немає жодних свідчень про застосування подібного літочислення у Великій Вірменії у III–I ст. до н. е.

Ще одну згадку про можливе встановлення ери можна знайти у праці Мойсея Хоренаці (Mos. Chor., II, 59). У своєму оповіданні, що висвітлює політику царя Арташеса I, вірменський історик згадує про реформування багатьох сфер життя, зокрема описує літочислення стародавньої Вірменії. Повідомлення Хоренаці, з одного боку, рясніє неточностями та анахронізмами. Наприклад, Арташеса I, який жив у II ст. до н. е., автор «Історії Вірменії» перемістив у II ст. н. е., через що правитель виявився сучасником Траяна та Адріана. Описи багатьох діянь Арташеса мають явно апологетичний характер: легендарному цареві приписано як започаткування судноплавства й рибальства, так і запровадження термічного оброблення м'яса (Mos. Chor., II, 59).

⁴ Це твердження не означає, що у Вірменії ера Селевкідів була невідома. Очевидно, що численні контакти з сусідами надали вірменам можливість познайомитись із хронологічною системою Селевкідського царства. Наприклад, в Авроманських текстах ім'я Тиграна II сусідить з датою за ерою Селевкідів, див.: (Minns 1915, 37). Відсутні лише прямі докази використання такої системи літочислення у Вірменському царстві.

З другого боку, деякі твердження Мовсеса Хоренаці про правління Арташеса I мають історичне підтвердження. Це і заснування царем нової столиці Великої Вірменії — Арташата, і знаменита згадка про розмежування земель, підтверджена знахідкою межового каменя (D'yakov, Starkova 1955, 173–174). Тому можна припустити, що певною інформацією про царювання засновника династії Арташесидів вірменський історик (або його джерело) все ж таки володів. Цілком імовірно, що й інформація про календарну реформу Арташеса мала історичну основу, що частково підтверджується згадкою в джерелі царя Валаршака як зачинателя багатьох перетворень, продовжених Арташесом I. Валаршак же, виходячи з досить уривчастого опису Мовсеса Хоренаці, хронологічно розташований все ж таки ближче до справжньої епохи правління Арташеса I. Можна обережно припустити, що Мовсес Хоренаці приписав деякі реальні реформи Арташеса саме цьому легендарному цареві. Водночас, навіть погоджуючись з історичністю реформи Арташеса I, ми повинні звернути увагу на те, що вірменський історик говорить саме про календарну реформу, а не про заснування династичної ери. Отже, не оминаючи увагою повідомлення Мовсеса Хоренаці, не можна погодитися з тим, що за Арташеса I було запроваджено нову вірменську епоху. Принаймні відомими історичними джерелами існування «ери Арташеса» не підтверджується.

Стан джерел не дозволяє припускати будь-які зміни в літочисленні у Великій Вірменії й за спадкоємців Арташеса I⁵. Значно більше

⁵ Необхідно згадати дві гіпотези щодо існування ери епохи Арташесидів, які начебто починалися у II ст. до н. е. Обидві гіпотези пов'язані з датами на монетах міського карбування Арташата початку I ст. н. е. М. Л. Шомон, коментуючи цифри на монетах (67 (ZΞ) та 69 (ΘΞ)), припустила, що вони можуть символізувати еру Арташата, яка мала початися від заснування міста (Chaumont 1984, 404–406). Проте передбачувана дата припадає на 50-ті рр. II ст. до н. е., що не збіглося з традиційним датуванням заснування вірменської столиці Арташесом I. Тому дослідниця припустила, що або Арташат був заснований пізніше, ніж передбачалося за наративними джерелами, та іншим Арташесом, або Арташат був проголошений столицею на кілька десятиліть пізніше заснування. Обидві версії здаються нам малоймовірними, оскільки базуються на значній кількості умоглядних припущень. Крім того, більшість дослідників датує міські монети Арташата початком I ст. н. е. (Vardanyan 1987, 203–204; 2007, 70; Amandry 2002, 174; Amela Valverde 2011, 71), що спростовує гіпотезу М. Л. Шомон. Ф. Ковач, характеризує те саме міське карбування, припустив, що числа символізують невідому досі «еру Тиграна I», яка мала починатися 121 р. до н. е. (Kovacs 2016, XV, 37–38, not. 213–217). Слід сказати, що ми нічого не знаємо про правління Тиграна I, зокрема, і про хронологію його царювання, тому виглядає надмірно сміливим припускати наявність літочислення, пов'язаного з його епохою. Крім того, як і в випадку з попередньою гіпотезою, переконливе датування монет початком I ст. н. е. взагалі не залишає місця для припущення дослідника.

інформації ми маємо про часи правління найвідомішого царя династії Арташесидів — Тиграна II Великого. Його стрімкий вихід на політичну арену вплинув на розвиток самої вірменської держави, яка тривалий час перебувала на периферії елліністичного світу. І хоча раптове виникнення і швидке згасання імперії Тиграна II дозволяє уявити вірменського царя деспотичним авантюристом, який, як і його попередники, переоцінив власні сили, не можна заперечувати, що біографія Тиграна II відрізняється від життєпису політичного «каліфа на годину». Специфічний стан джерел не дозволяє впевнено говорити про зовнішньополітичну стратегію та плани державного будівництва вірменського монарха, але історія сорокарічного правління свідчить про досить раціональні дії Тиграна II. Очевидно, що, створюючи свою імперію, Тигран II мав керуватися будь-якими логічними міркуваннями, вписуючи свою державу в систему елліністичних держав Азії (Asdourian 1911, 51).

На жаль, немає жодних прямих вказівок на політику Тиграна II у сфері літочислення. Більше того, багато важливих дат правління царя можна встановити лише за непрямими повідомленнями писемних джерел. Наприклад, початок правління Тиграна II, що традиційно датується 95 р. до н. е. (Manandyan 1943, 26; Lang 1983, 516; Manaseryan 2007, 30), точно не зафіксовано в жодному з наших джерел. Лише згадка Плутарха про те, що у 70 р. до н. е. Тигран царював уже 25 років, дозволяє встановити дату інтронізації вірменського царя (Plut. Luc., 21, 1–7).

Імовірно, лише аналіз легенд на монетах доби правління Тиграна II дозволить кинути світло на проблему літочислення у Великій Вірменії. Специфіка нумізматики свідчень дозволяє якщо не реконструювати задуми Тиграна II, то припустити, яку політику вірменський цар хотів продемонструвати своїм підданам та сусідам⁶.

Практично єдиним джерелом, що кидає світло на політику Тиграна II у сфері літочислення, можна вважати срібні монети

⁶ Деякі дослідники бачать у монетах Тиграна II символ еллінізації Вірменії (Traina 2005, 4).

вірменського царя⁷. Попри те, що на наймасовіших монетних випусках Тиграна II, які належать одному з найбільших монетних дворів Близького Сходу — антиохійському, дати відсутні, на деяких тетрадрахмах та драхмах, карбованих за наказом правителя Великої Вірменії, є символи, які можуть бути позначеннями якоїсь ери або років правління монарха.

У дослідників не викликають сумніву лише дати, вміщені на реверсі нечисленних монет Тиграна II, що були викарбовані монетним двором Дамаска (Bedoukian 1978, 48–49; Nercessian 2006, 149)⁸. Три комбінації трьох грецьких букв — АМΣ, ΒΜΣ, ΓΜΣ — практично всі автори вважають позначеннями років 241, 242, 243 за ерою Селевкідів, що відповідає 72/71 — 70/69 pp. до н. е. (Bedoukian 1978, 48–49; Foss 1986, 33–34; Nercessian 2006, 146). Ці дати дивовижно збігаються з часом правління Тиграна II у Дамаску, зафіксованим

⁷ Є припущення, що на бронзових монетах, які деякі дослідники приписують Тиграну II, також можна знайти позначення дат (Kovacs 2016, № 64, 98–100, 109–122). Найбільша кількість бронзи практично збігається за датуванням із царським сріблом і не вимагає виділення в окрему групу. Осібно стоїть лише одна бронзова монета з Нісібісу, яку деякі дослідники датують 16 роком правління Тиграна II (Mousheghian, Depeyrot 1999, 157–158) або шостим роком царювання цього монарха (Kovacs 2016, 13). Однак, враховуючи, що будь-яке з читань легенди, що погано збереглася, не може бути переконливо доведено (дискусійною залишається також атрибуція монети (Bedoukian 1978, 3; Nercessian 1995, 56, № 025 — Тигран I; Mousheghian, Depeyrot 1999, 157–158; Kovacs 2016, 13, № 64 — Тигран II, Foss 1986, 49 — Тигран Молодший, Nurpetlian 2009, 136 — Тигран III; Vardanyan 2018, 40 — складно визначити, але не Тигран I), можна засумніватися, що на цій монеті взагалі зазначені якісь роки (Nurpetlian 2009, 136).

Також Ф. Ковач об'єднав в одну серію три бронзові монети різних номіналів із символами КН, які він інтерпретував як 28 рік правління Тиграна II (Kovacs 2016, № 98–100). Необхідно зазначити, що інші дослідники не розглядали ці дві літери як «царські роки», включаючи й першого видавця монети № 99 (Christianian 2005, 66–67), а монета № 98 приписувалася Тиграну IV (Mousheghian, Depeyrot 1999 № 155). Загалом можна сказати, що одиничні монети не можуть бути підставою для висновків про цілеспрямовану політику царя, принаймні до майбутніх знахідок, які б дозволили відновити саме серію монет з позначенням дат.

⁸ Нещодавно Ф. Ковач приписав ці монети Тиграну Молодшому, який, на думку дослідника, був співправителем Тиграна II (Kovacs 2016, 21–22). Однак доказова база для такого припущення ще недостатня, і, наскільки нам відомо, віднесення дамаського карбування до Тиграна Молодшого в історіографії ще не закріпилося (Vardanyan 2018, 44).

у наративних джерелах⁹, що не суперечить навіть «короткій хронології» правління Тиграна II в Сирії (Assar 2006, 74, not. 126; Hoover 2007, 296–298)¹⁰. Однак поява дат на цих монетах не свідчить, на нашу думку, про цілеспрямовану політику вірменського царя. Справа в тому, що дамаські монети виявляють багато спільного з карбуванням монет в основному монетному дворі Тиграна II — Антіохії¹¹. Численні тетрадрахми правителя Великої Вірменії, випущені в Антіохії, мають не тільки відомий аверс з профілем вірменського царя, а й не менш упізнаваний реверс із зображенням Тюхе Антіохійської, що символізує, імовірно, чудову скульптуру роботи Евтіхіда (Bellinger 1981, 1989; 1989; Shelton 1979, 30, not. 19). Здається, що Тигран II у такий спосіб демонстративно наголошував на повазі саме до міста, але не до його колишніх правителів. Якщо згадати досить цікаву теорію Р. Манасеряна про мирне царювання вірменського царя в Антіохії (Manaseryan 1982, 128–138; Manaseryan 2007, 70–78), оснований на повідомленні Юстина (Just., XL, 1, 3), то таке припущення є досить обґрунтованим¹². Імовірно, специфічне царювання Тиграна II в Сирії (принаймні версія про добровільне визнання Тиграна II антіохійцями була насправді, і сам вірменський цар міг її дотримуватися) вимагало від монарха досить дбайливого ставлення до почуттів громадян Антіохії, що яскраво проявлялося

⁹ Захоплення Тиграном Дамаска датується 72 р. до н. е. (Bellinger 1949, 81). Поразка військ Тиграна II у битві під Тигранокертом у 69 р. до н. е. призвела до втрати сирійських володінь вірменського царя.

¹⁰ Н. Райт, який прийняв «коротку хронологію», фактично прямо говорить про це (Wright 2009/10, 197–198).

¹¹ Ф. Ковач, усупереч думці абсолютної більшості дослідників, взагалі відмовився визнавати будь-які монети Тиграна II такими, що карбували в Антіохії, та переніс весь антіохійський чекан до Тигранакерту (Kovacs 2016, 14). Наскільки нам відомо, ця гіпотеза ще не отримала підтримки (Vardanyan 2018, 46) і все ще потребує переконливої доказової бази. Слід сказати, що на нашу гіпотезу припущення Ф. Ковача мало впливає, оскільки спричинює зміни відносної хронології випуску монет.

¹² Крім того, є більш обережна позиція: Downey 1961, 137.

в незвичному сюжеті реверсу (Foss 1986, 34), який навряд чи варто пов'язувати з вірменськими мотивами (Callataÿ 1997, 232; Foss 1986, 35, not. 51)¹³.

Необхідно врахувати, що саме Тигран II першим із володарів Антіохії помістив символ міста на своїх монетах (Lacroix 1949, 175; Downey 1961, 138; Stansbury–O'Donnell 1994, 55). Імовірно, що Тюхе стала «візитівкою» вірменського царя, якщо він продовжив карбувати зображення богині й тоді, коли втратив усі свої володіння в Сирії. Очевидно, що вірменський цар, утвердившись у Дамаску, зберіг реверс монет (які вже застосовували попередні правителі міста), на котрому також було зображено богиню Тюхе (Newell 1939, 95–100; Price 1973–1974, 70; Wright 2009/10, 198). Однак на монетах пізніх Селевкідів з дамаських майстерень карбували дати за селівкідською ерою¹⁴, тоді як антіохійський монетний двір втратив традицію датувати свою срібну продукцію задовго до завоювання Сирії вірменським царем (Newell 1918, 131; Bickerman 1985, 210). Поява дат на монетах Тиграна дамаських випусків пояснюється, отже, не змінами в політиці вірменського монарха, а природним продовженням прийомів карбування, які вже встигли прижитися в Дамаску (Foss 1986, 31).

Цілком імовірно, що до прямого зіткнення з Римом Тигран II Великий не відчував необхідності здійснення цілеспрямованої

¹³ Цілком імовірно, що саме прагненням застосувати звичний для населення елліністичної Сирії термін пояснюється використання Тиграном II на монетах антіохійських випусків титулу «цар», тоді як він уже мав титул «цар царів», див.: (Manasyan 2007, 77; Muccioli 2013, 408; Traina 2023, 441–442). Проте монети, випущені у Вірменії, носять вже змінену легенду — «цар царів» (Vardanyan 2018, 46), що, очевидно, пояснюється тим, що Тигран, втративши контроль над більшістю територій, що були еллінізовані, не побоювався зустріти нерозуміння підданих. Твердження, що Тигран згодом варваризувався і почав використовувати титул «цар царів» на монетах з антіохійського двору, оснований на застарілому уявленні, що всі монети Тиграна II карбували тільки в Сирії, див.: Downey 1961, 138. Також маловірогідним є припущення, що Тигран II не використовував титул «цар царів» до того часу, як це не визнали римляни, див.: Vardanyan 2011, 239–240.

¹⁴ На монетах Арети III, безпосереднього попередника вірменського царя у володінні Дамаском, дат немає, але вони наявні на монетах більшості селівкідських попередників набатейського царя, див.: Hoover 2005, 99, not. 12. Логічно, що Тигран II продовжував карбування за стандартами селівкідських правителів, а не тимчасового арабського підкорювача Дамаска.

політики у сфері хронології. В іншому випадку позначення років, нехай і за ерою Селевкідів, мали б з'явитися і на монетах, карбованих в Антіохії.

Дещо інші справи з трактуванням легенд на інших монетах Тиграна II. На реверсах нечисленних тетрадрахм і більш численних драхм, випущених, на думку більшості сучасних дослідників, монетними дворами вірменських столиць — Арташата і Тигранакерта (Bedoukian 1978, 21; Foss 1986, 27; 06, 133; Tiratsyan 1988, 116; Nurpetlian 2009, 143–144; Kovacs 2016, 14, Vardanyan 2018, 46), крім виразної легенди ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, трапляються поєднання двох грецьких літер — С(Γ?)Λ, ΔΛ, ΕΛ, ΣΛ, ΖΛ, ΗΛ, ΘΛ¹⁵. Цифрове значення цих символів відповідає числам 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39¹⁶. Попри висновок (який напрошується) щодо прямого зв'язку зазначених чисел з роками правління Тиграна II, багато дослідників не погоджується з твердженням, що поєднання двох грецьких літер позначає роки правління вірменського царя (MacDonald 1902, 198; Bedoukian 1978, 16–17; Mousheghian 1970, 74; Nercessian 2006, 149).

Спочатку відмова бачити в числах на монетах «царські роки» пояснювалася досить просто: учені вважали, що всі монети Тиграна II були викарбовані в Антіохії чи інших сирійських містах (Babelon 1890, ССІ–ССІІ; Downey 1961, 138). Через те що перша дата на монетах відповідала лише 63 р. до н. е., а Сирію вірмени втратили остаточно в 66 р. до н. е.¹⁷, позначення на монетах у жодний спосіб не могли

¹⁵ Згадка в роботі (Mousheghian, Deruyot 1999, 150) окремої лямбди без другої літери дозволяє встановити рік випуску 66/65 р. до н. е. (Λ=30), але це не підтверджено іншими дослідниками і може бути пояснено поганим станом монети або наявністю на деяких монетах одиничних літер, які можуть позначати не роки, а серії випусків, див.: Nercessian 2006, 150.

¹⁶ Ф. Ковач вказує на дві бронзові монети, які, на його думку, датовані 40 (M) роком правління Тиграна II (Kovacs 2016 № 114, 120). Навіть якщо це справді так, це зовсім не порушує нашу систему доказів, оскільки сороковий рік правління царя припадає на 56/55 р. до н. е., що збігається з останнім роком життя Тиграна II.

¹⁷ Можна припустити, що Тигран II, після фактичної втрати сирійських володінь у 69 р. до н. е., міг усе ще вважатися де-юре правителем Сирії, див.: (Seyrig 1950, 8). Принаймні наші джерела, говорячи про землі, які Помпей відібрав у вірменського царя, згадують і Сирію (App. Mithr., 105; Dio Cass., 36, 53, 2; Vell. Pat., 2, 37, 5). Проте після капітуляції 66 р. до н. е. навіть гіпотетичні права Тиграна II на володіння Селевкідів було втрачено.

вказувати на роки правління вірменського царя, який втратив володіння Сирії задовго до 63 р. до н. е. Прагнучи пояснити легенду монет, дослідники припустили, що літери позначають датування за будь-якої ери, прийнятої на Близькому Сході в цей період. Як найбільш вірогідна була запропонована так звана «ера Філіппа», яка існувала в деяких фінікійських містах, передусім у Сідоні, і починалася від 111 р. до н. е.¹⁸. Отже, дати на срібних монетах Тиграна II повинні були відповідати 78–72 рр. до н. е. (Nercessian 2006, 149).

Гіпотетичне припущення, що не мало вагомих аргументів на свою користь, мало бути повністю відкинуто після доказу того, що срібло вірменського царя карбувалося не тільки в Антіохії та Дамаску, а й у Арташаті та Тигранакерті (Foss 1986, 27, 29; Hoover 2008; Kovacs 2016, 14). Якщо монетні двори перебували у вірменських столицях, то втрата Сирії не могла призвести до припинення монетного карбування. Отже, монети з датами, імовірно, були викарбувані й після 63 р. до н. е. в Тигранакерті або Арташаті, і для пояснення цих дат не потрібно залучати «еру Сідона».

Однак позначення на монетах саме «царських років» здається деяким сучасним дослідникам настільки неймовірним, що вони продовжують розглядати можливість датувати драхми Тиграна II з легендою «цар царів» за сідонською ерою (Sullivan 1990, 103)¹⁹. Водночас складно пояснити, чому цар Великої Вірменії, якщо й збирався датувати свої монети, обрав незвичну для елліністичного Сходу селівкідську еру, до якої не відчував будь-якої антипатії, що підтверджує дамаське карбування, але маловідоме літочислення. Крім того, не зрозуміло, чому Тигран II датував за «ерою Сідона» саме монети, викарбувані у Вірменії, де ця ера була зовсім невідома.

¹⁸ На існування особливої ери, що починалася 111 р. до н. е., у деяких фінікійських містах (Сідон, Тріполіс), позначеної на монетах Філіппа I Філадельфа, вказував Е. Бабелон (Babelon 1890, CLXIX). Г. Макдональд припустив, що Тигран II міг використати саме еру, що застосовував попередник царя на антіохійському престолі (MacDonald 1902, 198; пор.: Seyrig 1950, 39–40).

¹⁹ Найбільш яскраво це виражено в недавній роботі про вірменські срібні монети (Nercessian 2006, 150).

Не доведено і прямий зв'язок вірменського царя та міст фінікійського узбережжя (Amela Valverde 2011, 73).

Проте навіть визнаючи безпідставність багатьох аргументів на користь датування монет Тиграна II за ерою, прийнятою лише в деяких містах Східного Середземномор'я, дослідники або взагалі відмовляються бачити в символах на реверсах будь-які дати, або пропонують інші варіанти, але не погоджуються визнати цифри на монетах «царськими роками» вірменського царя (Mousheghian 1970, 74; Bedoukian 1978, 16–17; Nakobyan 1979, 78). Найбільш серйозним запереченням проти «царських років» учені вважають незрозумілість того факту, що Тигран II вказував роки свого правління на монетах тільки в останній період царювання, коли велич Великої Вірменії минула, а ресурси уламків імперії Тиграна II не дозволяли здійснювати масовий випуск срібної монети (Bedoukian 1978, 16–17; Nercessian 2006, 148–149; Hoover 2008). На наш погляд, саме особливості датованих монет якраз свідчать про фінансові проблеми емітента. Справа в тому, що дати стоять, як правило, не на популярних в антиохійському монетному дворі тетрадрахмах, але на значно легших драхмах (Nercessian 2006, 138; Nurpetlian 2009, 125). Колосальні економічні втрати, велика контрибуція та зниження податкових надходжень якраз і мали призвести до зменшення номіналу монет, карбованих в останній період царювання Тиграна II²⁰. Тому посилання на економічні проблеми Великої Вірменії наприкінці 60-х — початку 50-х рр. I ст. до н. е. навряд чи може бути підставою для заперечення можливості позначення «царських років» Тиграном II на монетах в останній період його тривалого царювання.

Відомий фахівець з нумізматики Олівер Хувер у короткій рецензії на монографію Е. Нерсесяна «Срібні монети артаксїадської династії Вірменії» (Hoover 2008), погодившись з дослідником щодо недоцільного трактування символів на реверсі монет Тиграна II

²⁰ Цікавим є зауваження Ф. Дюйра: зменшення номіналу монет взагалі не пов'язане з економічним чинником, а пояснюється популярністю в регіоні саме драхм, а не тетрадрахм (Duyrat 2012). Якщо це було саме так, то і в такому разі зберігається можливість датувати більшість драхм останнім періодом правління Тиграна II.

як позначення «царських років», зазначив, що пояснення подвійних цифр автономною ерою Сідона непереконливо. Своєю чергою, дослідник припустив, що цифри на монетах вірменського царя позначають або датування за «невідомою вірменською ерою» (unknown Armenian era), або все-таки «царські роки», але такі, що мають точкою відліку не царювання Тиграна II, а початок його парфянського заручництва. На наш погляд, цікаві припущення О. Хувера не підтверджуються повідомленнями джерел та суперечать політиці вірменського царя. Імовірна вірменська ера мала починатися не раніше 20-х рр. II ст. до н. е., навіть якщо припустити, що монети карбували не у Вірменії, а в Антіохії від моменту переходу міста під владу вірменського царя. Проте немає жодних свідчень про застосування такого літочислення в епоху Тиграна II, відсутні навіть непрямі ознаки існування такої ери у Вірменії. Немає в нас і будь-яких достовірних даних про важливі події кінця II ст. до н. е., які могли би стати новою точкою відліку для історії Великої Вірменії. На наш погляд, найбільш вагомим аргументом проти припущення про невідому вірменську еру можна визнати монети спадкоємців Тиграна II, на яких не трапляється продовження передбачуваної ери. На монетах Артавазда II, безпосереднього наступника Тиграна II, наявні символи, які в числовому вираженні менше дат, зазначених на монетах батька (6, 7, 17, 18) (Mousheghian 1964, 322; Foss 1986, 27, not. 23)²¹, і, отже, не можуть бути продовженням будь-якої ери, що почалася до царювання Тиграна II²².

Тим більше немає жодних підстав стверджувати, що на монетах вказували не роки від початку царювання Тиграна II, а роки від початку його парфянського полону. Абсолютно не зрозуміло, навіщо творцю Вірменської імперії повідомляти своїм підданам,

²¹ Багато дослідників сумнівається, що цифри на монетах Артавазда II позначають дати, див.: Nercessian 2006, 155; Nurpetlian 2009, 128; Kovacs 2016, 25–26.

²² Цей же аргумент можна навести і для спростування припущення про можливість заснування самим Тиграном II нової ери, що починалася з першого року його царювання. Якби Тигран II насправді заснував нову еру, можна було б очікувати, що Артавазд II, який зберігав політичні традиції батька, мав би продовжити нове літочислення, проте ми можемо бачити, що цього не сталося.

причому, враховуючи грецьку мову легенд на монетах, нещодавно підкореним і зовсім не завжди дружнім, про досить складний період своєї біографії? Навряд чи нагадування про парфянське заручництво могло мати позитивний пропагандистський ефект.

На наш погляд, можна погодитися з тими дослідниками, які припускають, що цифри на срібних монетах Тиграна II з легендою ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ позначають роки правління вірменського царя (Foss 1986, 27, 33–34; Mousheghian, Depeyrot 1999, 41–42; Mousheghian, Mousheghian, Depeyrot 2000, 96–97; Nurpetlian 2009, 146–147; Shayegan 2011, 241, not. 768; Ñaco del Hoyo 2012, 53, not. 32; Amela Valverde 2011, 72–73; Callataÿ 1997, 231; Kovacs 2016, 14)²³. На жаль, у більшості таких робіт недостатньо аргументації на користь версії про «царські роки» на монетах вірменського царя, що, своєю чергою, і веде до збереження невизначеності в питанні про значення символів на монетах²⁴. Водночас, на нашу думку, є можливість підтвердити гіпотезу про «царські роки» вірменського царя.

Очевидно, що спочатку Тигран II не потребував пропаганди своєї влади на землях власне Великої Вірменії засобами, прийнятими в елліністичних державах. Коли ж під владу царя потрапили території з розвинутою елліністичною культурою, Тигран II продемонстрував незвичайне поєднання поваги до місцевих традицій і прагнення підкреслити власну відмінність від малоуспішних пізніх Селевкідів. Найяскравіше це демонструють антиохійські тетрадрахми — з абсолютно неелліністичним профілем царя на аверсі та символом елліністичної Антіохії на реверсі²⁵. При цьому Тигран II, як уже було

²³ Водночас Е. Нерсесян повідомляє, що Ф. Каллатай в усному повідомленні припустив, що грецькі літери на монетах у цьому випадку взагалі можуть не позначати цифри, див.: Nercessian 2006, 150.

²⁴ У недавніх роботах можна побачити обережний підхід до цієї проблеми (Tekin 1992, 46; Callataÿ, Lorber 2011, 438; Duyrat 2012, not. 82; Vardanyan 2018, 46–47).

²⁵ В обережній політиці вірменського царя немає нічого дивного. Багато років пробувши парфянським заручником, Тигран чудово знав, з якими труднощами стикалися парфяни під час управління недружно налаштованими елліністичними містами Месопотамії. Тому вибір вірменським царем саме Тіухе як символу Антіохії для карбування на своїх монетах був зовсім не випадковим. Про значення скульптури Свтіхіда для елліністичного поліса див.: Broucke 1994, 34 ff.

згадано, відмовився навіть від фіксації на монетах нетипового для елліністичних монархів титулу «цар царів», що вже належав йому. Логічно припустити, що було зовсім необов'язково демонструвати жителям Антіохії й роки правління вірменського царя, які почалися задовго до затвердження його влади в Сирії. Вказавши на монетах реальний термін сходження на престол Арташата, цар у такий спосіб постійно підкреслював, що він є царем не тільки і не стільки Сирії. Починаючи ж відлік років від дня захоплення Антіохії, Тигран II міг образити своїх вірменських підданих.

Зовсім іншою виявляється ситуація після капітуляції 66 р. до н. е. Попри те, що і сам автор цієї статті вважає, що підпорядкування Помпею можна віднести до дипломатичних успіхів царя Великої Вірменії (Litovchenko 2005, 43–45), не варто забувати, що капітуляція, навіть почесна, все ж таки залишається капітуляцією. Принизливе підпорядкування римському полководцю, остаточна втрата більшості завоювань, заколот Тиграна Молодшого — усе це мало завдати значної шкоди авторитету царя. Враховуючи ж, що у Тиграна II були досить складні стосунки не тільки з вірменською елітою, а й із власними родичами, не можна оминати увагою і можливість усунення монарха, який раптово втратив свою силу. Тому Тигран II потребував підтвердження міцності та непорушності своєї влади, чому могла служити і поява на монетах вказівки на багаторічне правління вірменського царя²⁶.

Дивовижний збіг дат, зазначених на монетах, з реальними роками правління Тиграна II можна визнати ще одним аргументом на користь припущення про царські роки царя в легендах так званих імперських драхм і тетрадрахм. Як ми вже казали раніше, початок правління Тиграна II датують 95 р. до н. е. (Manandyan 1943, 26; Manaseryan 2007, 30), спираючись на вказівку Плутарха про те, що у 70 р. до н. е. вірменський цар обіймав престол 25 років (Plut. Luc., 21, 1–7). Непрямим

²⁶ Видима слабкість нашої гіпотези — Тигран II звертається до нееллінізованого населення з елліністичним пропагандистським прийомом — не є очевидною в найближчому розгляді. Тигран II звертається передусім до еліти, яка його ж зусиллями була досить еллінізована.

підтвердженням цієї дати можна вважати згадку у вавилонських астрономічних щоденниках якогось Тиграна, сина царя Вірменії (*Astronomical Diaries* 1996, no. 95 D 11' (423). На думку дослідників, цей запис має бути датований весною 216 р. ери Селевкідів, тобто 96 р. до н. е. (*Astronomical Diaries* 1996, 423). Це твердження виглядає досить переконливим, попри відсутність точної вказівки року та інше датування і трактування подій, що було запропоновано раніше²⁷. Згадка в тексті щоденників Тиграна, який ще не мав царського титулу, найімовірніше, підтверджує, що у 96 р. до н. е. майбутній вірменський монарх досі залишався парфянським заручником. Проте вказівка на активні дії Тиграна може бути свідченням початку процесу повернення до Великої Вірменії. Це відповідно дозволяє визнати 95 р. до н. е. найбільш ранньою датою початку царювання вірменського царя²⁸. Повідомлення джерел та численні опосередковані дані свідчать про те, що вже 94 р. до н. е. Тигран II не тільки був царем Великої Вірменії, а й вів активну зовнішню політику — захопив сусіднє вірменське царство Софена (Manaseryan 2007, 35). Отже, 95 р. до н. е. справді бачиться найімовірнішим роком сходження на престол нового монарха.

Якщо погодитися з припущенням, що цифри на монетах символізують рік правління царя Великої Вірменії, то останнє число 39 має відповідати 57 р. до н. е. Навіть якщо початок «царського року» Тиграна II не збігався з початком календарного року, який був

²⁷ Академік Г. Х. Саркісян змушений був працювати тільки з однією рукописною копією частини клинописного тексту, що, ймовірно, призвело до прийняття ним пізнішого датування (230 р. за ерою Селевкідів). Тому Г. Х. Саркісян логічно припустив, виходячи з наявних у нього даних: якщо документ відноситься до 82 р. до н. е., то в ньому може йтися тільки про сина Тиграна II Тиграна Молодшого (Sargsyan 1991, 45–48). Зіставлення кількох уривків дозволяє стверджувати, що в тексті згадано саме Тиграна II.

²⁸ Той факт, що згадка про Тиграна II відноситься до 96 р. до н. е. не є приводом прив'язувати до цього року початок його царювання на вірменському престолі. Очевидно, що в тексті йдеться про сина царя, а не про царя. Тиграну був ще потрібен якийсь час, щоб утвердитися на престолі. Тому немає необхідності відкидати повідомлення Плутарха про коронацію вірменського царя за 25 років до 70 р. до н. е. (Schottky 2012, 337; пор.: Shayegan 2011, 144; Kovacs 2016, 12, not. 19). У недавній статті (Geller, Traina 2013, 447) 216 р. за ерою Селевкідів прив'язаний до 95 р. до н. е.

прийнятий у регіоні, пізнішою датою карбування монети може бути лише 56 р. до н. е. І саме до 56 р. до н. е. відноситься остання згадка в джерелах про Тиграна II (Cic., *Pro Ses.*, 59), а смерть царя традиційно датується 55 р. до н. е. (Manandyan 1943, 212; Garsoïan 1997, 59; Manaseryan 2007, 248)²⁹. Відсутність монет вірменського царя, які можна було б віднести до 54, 53, або 52 рр. І ст. до н. е., свідчить, на нашу думку, на користь того, що на драхмах і тетрадрамах зазначені саме роки правління Тиграна II.

Найменше число на монетах Тиграна II — 33, що відповідає 63 р. до н. е. На наш погляд, є пояснення такого пізнього початку карбування років правління на срібних монетах вірменського царя. Капітуляція 66 р. до н. е. призвела до значного зменшення розмірів царства Тиграна і, що важливо, до виплати великої контрибуції Помпею (*App. Mithr.*, 104; *Plut. Pomp.*, 33, 3–4; *Strabo*, XI, 14, 10; *Eutrop.*, VI, 13) (Nercessian 2006, 148–149; Nurpetlian 2009, 125). У такій ситуації у вірменського царя навряд чи знайшлися б ресурси для негайного відновлення карбування срібних монет. Крім того, були, мабуть, і технічні складності налагодження виробництва в Арташаті після втрати Антіохійського монетного двору. Наприкінці ж 60-х рр. до н. е. становище Великої Вірменії стабілізувалося, принаймні в Римі збиралися відправити посольство на чолі з Публієм Клодієм до Тиграна II в 59 р. до н. е. (Cic., *Att.*, II, 4, 2; 5, 3; 7, 2). Тому логічно, що саме наприкінці 60-х рр. вірменський цар відновив карбування срібних монет.

Спадкоємець Тиграна II Артавазд II продовжив, імовірно, політику батька і також вказував на своїх монетах роки власного правління, як уже зазначено вище. Наступні ж правителі династії Арташесидів, які насилу охороняли свою владу від зазіхань римлян і парф'ян, не залишили відомостей про цілеспрямовану політику у сфері хронології³⁰.

²⁹ Тому бронзові монети, які містять, на думку Ф. Ковача, цифри 40 (M) (Kovacs 2016 № 114, 120), також вкладаються в розрахунки та припадають на останній рік царювання Тиграна II.

³⁰ Аналіз цікавого припущення Р. С. Варданяна про те, що нечисленні бронзові монети міського карбування Арташата датовані за «ерою Помпея», що починалася в 66 р. до н. е., виходить за рамки проблеми, що розглядається у статті. Ці монети, на думку дослідника, випускали в перші роки I ст. н. е. як своєрідну форму протесту міської громади Арташата проти панування у Великій Вірменії мідійської династії і, отже, вони не були продуктом цілеспрямованої політики царів династії Арташесидів (Vardanyan 1987, 3. 206). Останні дослідження показують, що дати на цих монетах, найімовірніше, відображають момент проголошення Арташата столицею близько 66 р. до н. е., але фіксувати цю подію на монетах почали набагато пізніше, на початку I ст. н. е. (Lytovchenko 2023).

Наявні в нашому розпорядженні джерела не дозволяють говорити про виникнення особливої вірменської ери у Великій Вірменії в період правління перших царів династії Арташесидів. Імовірно, ані засновник династії Арташес I, ані його безпосередні спадкоємці не бачили необхідності створення нової системи літочислення. Елементи цілеспрямованої політики у сфері хронології можна спостерігати лише в діях правителя Великої Вірменії епохи її найвищого розквіту — Тиграна II. Проте й він не став засновувати нову еру, тому що не відчував необхідності пропаганди законності і свого правління, і своєї династії. Спочатку вірменський монарх не надавав, імовірно, ваги проблемам літочислення, про що свідчить не тільки поява дат за ерою Селевкідів на монетах дамаського карбування, а й повна відсутність датувань на продукції антиохійського монетного двору. Не бачимо ми намагань встановити або династичної «ери Арташесидів», або «ери Тиграна». Не можна визнати доведеним і використання царем Великої Вірменії будь-якої локальної ери середземноморських міст, що могло би служити підтвердженням державної політики у сфері літочислення.

Однак поразка 66 р. до н. е. змусила Тиграна II фактично заново утверджувати свої права на престол, які були визнані римлянами, але, очевидно, ці права похитнулися, на думку власних підданих (імовірно, певну роль відіграв і конфлікт з Тиграном Молодшим, якого, очевидно, розглядали досить тривало як офіційного спадкоємця (Asdourian 1911, 42). Цим пояснюється поява «царських років» на тетрадрахмах і драхмах з титулом «цар царів». При цьому не можна говорити, що Тигран збирався заснувати нову еру, так чи так пов'язану з його царюванням: по-перше, Артавазд, спадкоємець свого батька, «еру Тиграна» не продовжив, по-друге, після арташатської капітуляції Тигран потребував не нового затвердження права своєї династії на престол, а маніфестації продовження саме свого правління, чому й слугували тривалі царські роки.

Отже, Тигран II спочатку не бачив необхідності проведення цілеспрямованої політики у сфері літочислення. Проте коли політична ситуація змінилася, цар досить ефективно використав звичай фіксації «царських років» на монетах як один з дієвих інструментів елліністичної пропаганди.

Список джерел та літератури / References

- Amandry, M. Du monnayage d'Artaxiata et des soi-disant monnaies d'Aegospotami. *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 57:1, 2002, pp. 173–177.
- Amela Valverde, L. Sobre la era pompeyana de Artaxata. Una nota. *Numisma*, 255, Año 61, 2011, pp. 65–76.
- Asdourian, P. *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode*. Venedig, 1911.
- Assar, Gh. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 91–55 B.C. *Parthica – Incontri di culture nel mondo antico*, vol. 8, 2006, pp. 55–104.
- Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. Ed. by A. Sachs, H. Hunger, vol. 3: Diaries from 164 B.C. to 61 B.C. Vienna, 1996.
- Babelon, E. *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*. Paris, 1890.
- Badalyan, G. S. About the Armenian Calendar. *Patma–Banasirakan Handes [Historical and Philological Journal]*, no. 4, 1963, pp. 63–74. (In Armenian)
Բադալյան, Հ. Ս. Հայոց տոմարի շուրջը. *Պատմա–բանասիրական հանդես*, no. 4, 1963, pp. 63–74.
- Bedoukian, P. Z. *Coinage of the Artaxiads of Armenia*. London, 1978.
- Bellinger, A. The End of the Seleucids. *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*, vol. 38, June, 1949, pp. 51–102.
- Bickerman, E. Time-Reckoning. In: E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3.2: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983, pp. 778–791.
- Bickerman, E. *Gosudarstvo Selevkidov*. Moskva, 1985. (In Russian)
Бикерман, Э. *Государство Селевкидов*. Москва, 1985.
- Blois, F. de. Persian Calendar. *Iran*, vol. 34, 1996, pp. 39–54.
- Boltunova, A. I. Antichnyye goroda Gruzii i Armenii. In: *Antichnyy gorod*. Moskva, 1963, s. 153–169. (In Russian)
Болтунова, А. И. Античные города Грузии и Армении. In: *Античный город*. Москва, 1963, с. 153–169.
- Boltunova, A. I. Grecheskiye nadpisi Armavira. *Izvestiya Armyanskogo filiala Akademii Nauk SSSR [News of the Armenian branch of the USSR Academy of Sciences]*, no. 1–2, 1942, s. 35–59. (In Russian)

Болтунова, А. И. Греческие надписи Армавира. *Известия Армянского филиала Академии Наук СССР*, № 1–2, 1942, с. 35–59.

Broucke, P. B. F. J. Tyche and the Fortune of Cities in the Greek and Roman. In: S. B. Matheson (ed.), *An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art*, Yale University Art Gallery. New Haven, 1994, pp. 34–49.

Callataÿ, F. de *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*. Louvain-la-Neuve, 1997.

Callataÿ, F. de, Lorber, C. C. The Pattern of Royal Epithets on Hellenistic Coinages. In: P. P. Iossif, A. S. Chankowski, C. C. Lorber (eds.), *More than Men, Less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1–2, 2007)*. Leuven–Paris–Walpole, 2011, pp. 417–456.

Chaumont, M.-L. À propos d'une ère d'Artaxata, capitale de la Grande Arménie. *Revue des études arméniens*, no. 18, 1984, pp. 397–409.

Chaumont, M.-L. Fondations séleucides en Arménie méridionale. *Syria*, tom. 70, Fasc. 3/4, 1993, pp. 431–441.

Christianian, J. A Copper Coin of Tigranes II with Unpublished Countermark and Rare Monogram. *Armenian Numismatic Journal*, vol. 1 (31)/3, 2005, pp. 65–67.

Downey, G. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton, 1961.

Duyrat, F. Tigrane en Syrie: un prince sans images. *Cahiers des études anciennes*, 2012, 49, <http://etudesanciennes.revues.org/491>. Accessed: 05 Dec. 2023.

D'yakonov, I. M., Starkova, K. B. Nadpisi Artaksiya (Artashesa I), tsarya Armenii. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, вып. 2, 1955, s. 161–174. (In Russian)
Дьяконов, И. М., Старкова, К. Б. Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1955, с. 161–174.

Foss, C. The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find. *Numismatic Chronicle*, vol. 146, 1986, pp. 33–34.

Garsoïan, N. The Early-Medieval Armenian City – An Alien Element? *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 1984–85, no. 16–17, 1987, pp. 67–83.

Garsoïan, N. The Emergency of Armenia. In: R. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1, New York, 1997, pp. 37–62.

Geller, M., Traina, G. «Tigrann, the Crown Prince of Armenia»: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries. *Klio*, 95 (2), 2013, pp. 447–454.

Gippert, J. Old Armenian and Caucasian Calendar Systems [1]. *Annual of Armenian Linguistics*, no. 8, 1987, pp. 63–72.

Gray, L. H. On Certain Persian and Armenian Month-Names as Influenced by the Avesta Calendar. *Journal of the American Oriental Society*, vol. 28, 1907, pp. 331–344.

Hakobyan, A. M. Monety Tigrana II Velikogo iz sobraniya GIM. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, вып. 2, 1979, с. 77–79. (In Russian)

Акопян, А. М. Монеты Тиграна II Великого из собрания ГИМ. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1979, с. 77–79.

Hoover, O. D. A Revised Chronology for the Late Seleucids at Antioch (121/0–64 BC). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 56, no. 3, 2007, pp. 280–301.

Hoover, O. D. Dethroning Seleucus VII Philometor (Cybiosactes): Epigraphical Arguments Against a Late Seleucid Monarch. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 151, 2005, pp. 95–99.

Hoover, O. D. Book review: Y. T. Nercessian. Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia. Armenian Numismatic Society Special Publication 11. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, 2006. 212 p. *American Numismatic Society Magazine*, vol. 7, no. 1, 2008, <http://ansmagazine.com/Spring08/Artaxiad>. Accessed: 10 Dec. 2021.

Kovacs, F. *Armenian Coinage in the Classical Period*. Lancaster, 2016.

Lacroix, L. Copies de statues sur les monnaies des Séleucides. *Bulletin de correspondance hellénique*, no. 73, 1949, pp. 158–176.

Lang, D. M. Iran, Armenia and Georgia. In: E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3.2: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983, pp. 505–536.

Leschhorn, W. *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*. Stuttgart, 1993.

Litovchenko, S. D. Armyanskiy pokhod Gneya Pompeya. *Drevnosti 2005 [Antiquities 2005]*, вып. 6, 2005, с. 40–46. (In Russian)

Литовченко, С. Д. Армянский поход Гнея Помпея. *Древности 2005*, вып. 6, 2005, с. 40–46.

Lytovchenko, S. Numismatic Data on the Status of Artaxata during the Reign of the Artaxiad Dynasty of Armenia. In: *Proceedings of the XVI International Numismatic Congress in Warsaw*. Warsaw, 2023. (forthcoming)

MacDonald, G. The Coinage of Tigranes I. *Numismatic Chronicle*, vol. 2, 1902, pp. 193–201.

Mahé, J.-P. Le site arménien d'Armawir: d'Ourartou à l'époque hellénistique. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 140, no. 4, 1996, pp. 1279–1314.

Manandyan, Ya. A. *Armavirskiyе grecheskiye nadpisi v novom osveshchenii*. Yerevan, 1946. (In Russian)

Манандян, Я. А. *Армавирские греческие надписи в новом освещении*. Ереван, 1946.

Manandyan, Ya. A. *Tigran II i Rim*. Yerevan. 1943. (In Russian)

Манандян, Я. А. *Тигран II и Рим*. Ереван, 1943.

Manaseryan, R. L. Protsess obrazovaniya derzhavy Tigrana II. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, v. 2, 1982, pp. 122–140. (In Russian)

Манасерян, Р. Л. Процесс образования державы Тиграна II. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1982, pp. 122–140.

Manaseryan, R. *Tigran the Great: The Armenian Struggle Against Rome and Parthia, 94–64 B.C.* Yerevan, 2007. (In Armenian)

Մանասերյան, Ռ. *Տիգրան Մեծ՝ Հայկական Պարսարդ Հռոմի և Պարթևաստանի դեմ, մ.թ.ա. 94–64 թթ.* Երևան, 2007.

Minns, E. H. Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. *Journal of Hellenic Studies*, no. 35, 1915, pp. 22–65.

Mousheghian, A., Depeyrot, G. *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c.BC — 1st c. AD)*. Wetteren, 1999.

Mousheghian, Kh. A. From the History of Monetary Circulation in Ancient Armenia (End of the 5th Century BC – Beginning of the 3rd Century AD). *Historical and Philological Journal*, no. 3, 1970, pp. 65–94. (In Armenian)

Մուշեղյան, Խ. Ա. Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից (Մ. թ. ա. V դարի վերջերից մինչև մ. թ. III դարի սկիզբը). *Պատմա-քանասիրական հանդես*, no. 3, 1970, pp. 65–94.

Mousheghian, Kh. Tetradrachm of Artavazd II. *Historical and Philological Journal*, no. 2, 1964, pp. 317–323. (In Armenian)

Մուշեղյան, Խ. Արտավազդ II-ի չորեքդրամյանը. *Պատմա-քանասիրական հանդես*, no. 2, 1964, pp. 317–323.

Mousheghian, Kh., Mousheghian, A., Depeyrot, G. *History and coin finds in Armenia. Antiquity*. Wetteren, 2000.

Muccioli, F. *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*. Wiesbaden, 2013.

Muradyan, P. M. Khronologiya sistem letoschislenii po armyanskim istochnikam («Armyanskaya era»). *Vestnik obshchestvennykh nauk AN ArmSSR [Bulletin of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Armenian SSR]*, no. 1, 1976, s. 49–64. (In Russian)

Мурадян, П. М. Хронология систем летосчислений по армянским источникам («Армянская эра»). *Вестник общественных наук АН АрмССР*, № 1, 1976, с. 49–64.

Ñaco del Hoyo, T. Garrisons, Coins and War Stress (89–63 BCE) in Late Hellenistic Towns. In: F. L. Sánchez (ed.), *The City and the Coin in the Ancient and Early Medieval Worlds*. Oxford, 2012, pp. 49–60.

Nercessian, Y. T. *Armenian Coins and Their Values*. Los Angeles, 1995.

Nercessian, Y. T. *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*. Los Angeles, 2006.

Newell, E. T. Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus. *Numismatic Notes and Monographs*, no. 84, 1939, pp. 1–107.

Newell, E. T. *The Seleucid Mint of Antioch*. New York, 1918.

Nurpetlian, J. Ancient Armenian Coins: The Artaxiad Dynasty (189 B.C. — A.D. 6). *Beirut*, 51–52, 2009, pp. 117–168.

Price, M. J. Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum. *Archaeological Reports*, no. 20, 1973–1974, pp. 66–71.

Sargsyan, G. Kh. Cherty ellinizma v dukhovnoy kul'ture drevney Armenii. *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 3, 1976, s. 51–62. (In Russian)
Саркисян, Г. Х. Черты эллинизма в духовной культуре древней Армении. *Историко-филологический журнал*, № 3, 1976, с. 51–62.

Sargsyan, G. Kh. Svidetel'stvo pozdneavilonskoy klinopisnoy khroniki ob Armenii vremen Tigrana II. *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 2, 1991, s. 45–54. (In Russian)

Саркисян, Г. Х. Свидетельство позднеавилонской клинописной хроники об Армении времен Тиграна II. *Историко-филологический журнал*, № 2, 1991, с. 45–54.

Sargsyan, G. Kh. *Tigranakert: iz istorii drevnikh armyanskikh gorodskikh obshchin*. Moskva, 1960. (In Russian)

Саркисян, Г. Х. *Тигранакерт: из истории древнеармянских городских общин*. Москва, 1960.

Schottky, M. Book review: Quellen zur Geschichte des Partherreiches, by Ursula Hackl, Bruno Jacobs, Dieter Weber (eds.). *Anabasis. Studia Classica et Orientalia* 3, 2012, pp. 329–340.

Seyrig, H. Antiquités syriennes. *Syria*, tom. 27, Fasc. 1, 1950, pp. 5–56.

Shayegan, R. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge, 2011.

Shelton, K. Imperial Tyches. *Gesta*, vol. 18, no. 1, 1979, pp. 27–38.

Stansbury–O'Donnell, M. Reflections of the Tyche of Antioch in Literary Sources and on Coins. In: S. B. Matheson (ed.), *An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art*, *Yale University Art Gallery*. New Haven, 1994, pp. 50–63.

Sullivan, R. *Near Eastern Royalty and Rome, 100–30 BC*. Toronto, 1990.

Tekin, O. The Coins from Üçtepe with a Problematic Emission of Tigranes the Younger. *Epigraphica Anatolica*, 20, 1992, pp. 43–53.

Tiratsyan, G. A. *Kul'tura drevney Armenii*. Yerevan, 1988. (In Russian)

Тирацян, Г. А. *Культура древней Армении*. Ереван, 1988.

Traina, G. Notes on Hellenism in the Iranian East (Classico-Oriental Notes, 6–8). *Iran & the Caucasus*, vol. 9, no. 1, 2005, pp. 1–14.

Traina, G. Tigran the Great and Mithradates Eupator: Two Parallel Kings of Kings? In: Y. Grekyan, A. Bobokhyan (eds.), *Systemizing the Past. Papers in Near Eastern and Caucasian Archaeology Dedicated to Pavel S. Avetisyan on the Occasion of His 65th Birthday*. Oxford, 2023, pp. 440–445.

Trever, K. V. *Oчерки по истории kul'tury drevney Armenii (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Moskva–Leningrad, 1953. (In Russian)

Тревер, К. В. *Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Москва–Ленинград, 1953.

Vardanyan, P. Bor'ba za titul «tsarya tsarey» v kontekste vostochnoy politiki Rima I veka do n. e. (po numizmaticheskim, epigraficheskim i narrativnym istochnikam). *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 1, 2011, pp. 230–252. (In Russian)

Варданян, Р. Борьба за титул «царя царей» в контексте восточной политики Рима I века до н. э. (по нумизматическим, эпиграфическим и нарративным источникам). *Историко-филологический журнал*, no. 1, 2011, pp. 230–252.

Vardanyan, R. Regarding Civic Bronzes Struck in Armenia in AD 1–4. *Armenian Numismatic Journal*, vol. 3/2, 2007, pp. 69–77.

Vardanyan, R. Coinage in Armenia in the Hellenistic and Roman periods. In: R. Vardanyan (ed.), *History of monetary circulation in Armenia*. Yerevan, 2018, pp. 32–60. (In Armenian)

Վարդանյան, Ռ. Գրամաթողարկումը Հայաստանում հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում. In: Ռ. Վարդանյան (ed.), *Հայաստանի դրամատիկական պատմությունը*. Երևան, 2018, pp. 32–60.

Vardanyan, R. Ye. К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи. *Istoriko-filologicheskij zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 2, 1987, pp. 195–207. (In Russian)

Варданян, Р. Е. К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи. *Историко-филологический журнал*, № 2, 1987, pp. 195–207.

Wright, N. Non-Greek Religious Imagery on the Coinage of Seleucid Syria. *Mediterranean Archaeology*, vol. 22/23, 2009/10, pp. 193–206.

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

THE ‘REGNAL YEARS’ OF TIGRANES II THE GREAT

The article discusses the policy of the kings of the Artashesid dynasty in the sphere of chronology. There is no unanimous view in historiography regarding the spread of Hellenistic or native eras of chronology in Greater Armenia. Analysis of the available sources leads the author to argue that, despite extensive contacts with Hellenistic states, the Seleucid era, or any other Asian era, was not used in Greater Armenia in the 2nd century BC. Tigranes II was probably the only king of the Artashesid dynasty who pursued a purposeful policy in the sphere of chronology. Analysis of the coinage of this Armenian king shows that during the heyday of the Armenian Empire Tigranes II did not see the need to introduce a special era of chronology. His coins bore no dates, with the exception of those minted in Damascus, which were dated according to the Seleucid era. Numerals appear only on coins of the so-called imperial type (bearing the legend “King of Kings”), which were probably struck in Artashat. While many modern scholars still refuse to recognize them as years of Tigranes II’s reign, it can be asserted with confidence that the numbers from 33 to 39 do signify the king’s ‘regnal years’. All other readings, such as the ‘Sidon era’ or an ‘unknown Armenian era’, entirely lack factual support. It is quite likely that after his defeat by Pompey in 66 BC Tigranes II began to put years of his reign

on silver coins minted in Artashat. This can be explained by the king's need to demonstrate to his subjects the strength and duration of his rule, whose prestige was gravely damaged by the capitulation of 66 BC. However, such placing of dates on coins does not indicate the establishment of a new era of chronology, because the coins of Tigranes II's successor Artavazdes II bear lower years than those marking the coins of Tigranes II himself.

Keywords: Greater Armenia, Seleucid era, Antioch, Tigranes II, Pompey, Rome, Roman provinces.

Текст надійшов до редакції 02.03.2024.

The text was received by the editors 02.03.2024.

Текст затверджено до друку 10.05.2024.

The text is recommended for printing 10.05.2024.